CHAPTER 10

KÜÇÜK KENT-ÖZGÜR KENT ÖZDEŞLİĞİ BAKIMINDAN BOOKCHIN'IN BAKUNİNCİ KOMÜNAL TOPLUM İDEALİ ÜZERİNE ELEŞTİREL BİR OKUMA

A CRITICAL READING ON BAKUNINIST COMMUNAL SOCIETY IDEAL OF BOOKCHIN IN TERMS OF THE IDENTICALNESS OF THE SMALL CITY AND THE FREE CITY

Armağan ÖZTÜRK¹

¹Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Artvin, Türkiye
e-mail: armagan1789@yahoo.com

DOI: 10.26650/BS/AA23.2021.001-2.10

ÖZ

Bu metin, Murray Bookchin'in eko-anarşizm düşüncesini Bakunin'in temel tezleri üzerinden düşünerek ele almaktadır. Bookchin'in eko-anarşimi yerelliği enternasyonalizmle uzlaştıran özgürlükçü bir komünist toplum ideali olarak da okunabilir. Bookchin düşüncesinin teorik arka planında Aristoteles ve Hegel felsefeleri önemli bir yere sahiptir. Bütünsel ve organizmacı bakış açısı Bookchin'i Aristoteles dolayısıyla Antik Yunan mirasına yaklaştırır. Bookchin'deki Hegel etkisi özellikle diyalektik düşünce ve ilerlemeci tarih anlayışı bakımından söz konusu olur. Bookchin Bakunin'i devrim, devrimci özne ve komünal toplum gibi başlıklara dönük bakış açısı üzerinden takip etmektedir. Fakat Bookchin'in düşüncesi, Bakunin'in aksine, ekolojist bir hassasiyete sahiptir. Bookchin'in toplumsal ekoloji olarak adlandırılan ekolojizmi, ekolojik sorunlar ile toplumsal örgütlenme tarzları arasında bir ilişkinin bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu anlamda, ekolojik felaketi kalıcı bir biçimde engellemek ancak kapitalizmin yıkılması yoluyla mümkündür. Bu eko-anarşist bakış iki noktadan şiddetle eleştirilmektedir; birincisi, modern dünyada komünal tarzın uygulanabilirliği; ve ikincisi, hümanist dünya görüşünün ekolojik hassasiyet üzerindeki zararlı etkileri. Bookchin'in eko-anarşizmi, böylece, ekolojist ideoloji içerisinde kendine özgü bir yere sahiptir. Kapitalizme karşı çıkan, toplum ve doğayı eş değerde gören ve bu yolla insanın özgürleşeceğini düşünen Bookchin kendi anarşizmini toplumsal ekoloji kavramı üzerinden formül eder. Toplumsal ekoloji ekolojik sorunları toplumsal sorunlarla ilişkilendiren bir

perspektifin izdüşümünde anlamlı hale gelir. Bookchin'in devrimci çabasının iki tane temel uğrağı vardır: Öncelikle düşünür kendi toplumsal ekoloji perspektifinin hayata geçmesi noktasında ekolojik komünleri ve bu komünlerden oluşan enternasyonel birliğı zorunlu görür.

Anahtar Kelimeler: Bakunin, Bookchin, toplumsal ekoloji, komün, devrim

ABSTRACT

This text elaborates on Murray Bookchin's eco-anarchism by taking Bakunin's main theses into account. Bookchin's eco-anarchism can be read as a libertarian communist society ideal which conciliates the locality with internationalism. In the theoretical background of Bookchin's thought, the philosophies of Aristotle and Hegel occupy an important place. A holistic and organism-based point of view makes Bookchin closer to Ancient Greek heritage through Aristotle. Hegel's influence on Bookchin is at stake especially in terms of the dialectical thought and progressivist notion of history. Bookchin follows the Bakunin in a perspective on issues such as revolution, revolutionary subject and communal society. Still, unlike Bakunin, Bookchin's thought has an ecologist sensibility. Bookchin's ecologism, labelled as social-ecology, argues there is a relation between ecological problems and modes of social organization. Thus, permanently resolving the ecological disaster is only possible through the dissolution of capitalism. This eco-anarchism is severely criticized on two points; first on the practicality of the communal mode of social organization in modern world, and second, on the detrimental effects of the humanist outlook on ecologist sensitivity. Bookchin's eco-anarchism thus holds a distinct place within ecologist ideology. Bookchin who is opposed to capitalism, considers society and nature as identical, and thus embraces that humanity will be liberated in this way, formulates his anarchism through the concept of social ecology. Social ecology becomes meaningful within a projection of a perspective which relates the ecological problems with social ones. Bookchin's revolutionary effort has two fundamental moments: Firstly, the thinker considers ecological communes and the international union consisted of these communes in the point of realizing his social ecology perspective.

Keywords: Bakunin, Bookchin, social ecology, commune, revolution

EXTENDED ABSTRACT

Bookchin's eco-anarchism can be read as a libertarian communist society ideal which conciliates locality with internationalism. In the theoretical background of Bookchin's thought, the philosophies of Aristotle and Hegel occupy an important place. A holistic and organism-based point of view makes Bookchin closer to Ancient Greek heritage through Aristotle. Hegel's influence on Bookchin is at stake especially in terms of the dialectical thought and progressivist notion of history. As with Hegel, civilization has a libertarian content also in Bookchin thought. As for Bookchin's view of Marx, it will be more meaningful to formulate it within the parentheses of Bakunin. Because, in the final analysis, Bookchin's negative and positive judgments about Marx result considerably in a great Bakunin narrative

made without giving any references to Bakunin. Bakunin mentions Marx's scientific authority with respect. The thinker's analysis of capitalism is quite important for socialist thought. For Bookchin, capitalism is responsible for the ecological crisis. Capitalism has a content beyond the institution of private property. According to him, the disappearance of the control of morality and society on the market, and the replacement of human relations by commodity relations are the principal characteristics of capitalism.

Many thinkers including Marx have brought the contradiction between nature and humanity into discussion. Liberating from nature is a positive thing even though it is realized through capitalism itself. Bookchin elaborates on the alternative of this intellectual narrative. He adopts a naturalist line in this respect. For him, nature and humanity constitutes a whole. Capitalism does not liberate humans by freeing them from nature. On the contrary, the more humanity drifts apart from nature, the more both humanity and nature are objectified by capitalism.

Another concept which is elaborated by Bookchin as much as capitalism is, nature. In the thinker's approach to nature, two elements come into prominence: He emphasizes the continuity between nature and humanity. He severely criticizes the perspective which considers nature as a thing apart from humanity and even ascribes an anti-human content to the nature. The second part of his argument is shaped in parallelism with this understanding. For him, nature serves as a model for mutual aid in a Kropotkinist manner and (or) for coexistence. The last important concept of the thinker's set of concepts is liberty. Bookchin considers liberty in terms of being in harmony with society and nature. Liberty is a meaningless and hollow concept without the commune and (or) the individual in the society which creates itself through collective action. Of course to Bookchin, there is no opposite to this attitude, namely the view of Bakunin on liberty and Bookchin's thought. However, things change after this point. Bakunin considers violence as an inevitable means for a complete and comprehensive state of liberty. It is considered that to destroy is a creative urge. Bakuninist thought follows Hegel in the points of the necessity and legitimacy of violence. In fact, Bookchin is opposed to violence even during organizing the revolutionary action. The connection established between violence and liberty which is affirmed by numerous anarchists does not make any sense for Bookchin.

Bookchin who is opposed to capitalism, considers society and nature as identical, and thus embraces the notion that humanity will be liberated in this way, and formulates his anarchism through the concept of social ecology. Social ecology becomes meaningful within a projection of a perspective which relates ecological problems with social ones. Bookchin's revolutionary

effort has two fundamental moments: Firstly, the thinker considers the ecological communes and the international union consisted of these communes in the point of realizing his social ecology perspective.

We can say that Bookchin adopts Bakuninist understanding to a considerable extent. In this context, the criticisms against life-style anarchism follows a parallel course with the distrust of Bakunin towards the bourgeois class. Besides, Bookchin reasons in a similar way with Bakunin also in terms of matters such as the perspective of spontaneity and the pluralist revolutionary subject. Bakunin says that the final purpose of a revolution is a federation of communes which includes all peoples. Commune is a social organization unit which will carry out the public affairs and which have the principles of liberty.

In concluding the discussion, a series of additional comments can be made. For Bookchin, the commune is also a subject of property. In terms of his system, the collectivization of property and the municipalization of property have the same meaning.

Giriş

Bookchin'in eko-anarşimi yerelliği enternasyonalizmle uzlaştıran özgürlükçü bir komünist toplum ideali olarak da okunabilir. Anarşist düşünce ve pratiği ekolojist hassasiyetle harmanlama girişimi en azından iki noktada bereketli bir zemin yaratır: Kapitalizm karşıtlığı vurgulanması gereken ilk husustur. Kapitalizm hem özgür bir toplum hem de tahrip edilmemiş doğa önündeki en büyük engeldir. Kapitalizm ortadan kalktığında doğaya egemen olma isteği de ortadan kalkacak ve böylelikle ekolojik yıkım trendi tersine dönecektir. Böylesi bir gelişmenin sömürü ve tahakküm ilişkilerini çözerek bireyi özgürleştireceği de açıktır. Anarşistlerin büyük bir kısmının benimsediği anti-kapitalist duruş ekolojist düşünceye güçlü bir haklılaştırma zemini sağlar. İkinci önemli nokta ise anti-kapitalist toplumun içeriğine yöneliktir. Bookchin anti-kapitalist, anarşist ve ekolojist bir toplumun ancak hiyerarşiyi reddeden küçük ölçekli öz yönetim birimleri sayesinde mümkün olabileceği fikrini kayıtt altına alır. Hem bu saptamanın kendisi hem de anti-kapitalist anarşist literatür bakımından toplumcu anarşist Bakunin felsefesi Bookchin için teorik bir başvuru kaynağıdır. Şüphesiz ki anarşizmle ekolojizmi sentezleme noktasında düşünürün özgün bir konumu vardır. Ama yine de Bookchin'in öneri ve argümanlarının epey bir kısmı Bakunin ve Kropotkin gibi düşünürlerin tezlerinin bir yeniden okuması gibi durur.

1. Bookchin Felsefesi: Teorik Dayanaklar

Bookchin düşüncesinin teorik arka planında Aristoteles ve Hegel felsefeleri önemli bir yere sahiptir. Bütünsel ve organizmacı bakış açısı Bookchin'i Aristoteles dolayımıyla Antik Yunan mirasına yaklaştırır. Doğaya yüklenen olumlu anlam ile iyi hayat ideali özelinde teknik ve ahlakı birbiriyle ilişkilendiren bakış açısı Yunan felsefesine olan ilgiyi artırır. Ayrıca evrimsel sürecin kazanımlarının onaylanması ve insanın potansiyelini tarih içerisinde ortaya koymasına yönelik olumlayıcı bakış açısı Bookchin'deki Aristoteles etkisinin düzeyini ortaya koyar (Marshall, 2003, s. 831; Bakır, 2010, s. 21; Cantzen, 1994, s. 203-204).

Bookchin'deki Hegel etkisi özellikle diyalektik düşünce ve ilerlemeci tarih anlayışı bakımından söz konusu olur. Hegel'de olduğu üzere Bookchin'de de uygarlık tarihi özgürleştirici bir içeriğe sahiptir. Bu nedenle pek çok anarşistten farklı olarak ilerlemenin kazanımlarını onaylayan okuma tarzı düşünürün metinlerinde oldukça güçlüdür. Bütünsellik Bookchin'i Hegel'e bağlayan bir diğer önemli duraktır. Tarih, doğa, uygarlık ve insanı bütünsel bir şekilde ele alır düşünür. İdealizm ve tarihin sonuna inanç gibi noktalar bakımından ise Hegel'e yönelik olumlama yerini eleştirel bir reddiyeye bırakır (Marshall, 2003, s. 825; Bookchin, 2017a, s. 174; Bakır, 2010, s. 17).

Bookchin'in Marx'a bakışını ise Bakunin parantezinde formüle etmek daha anlamlı olacaktır. Çünkü son kertede Bookchin'in Marx hakkında olumlu ve olumsuz yargıları önemli ölçüde Bakunin'e referans vermeden yapılan büyük bir Bakunin anlatısı gibi sonuç doğurur. Bakunin Marx'ın bilimsel otoritesini saygıyla anar. Düşünürün kapitalizm çözümlemesi sosyalist düşünce için oldukça önemlidir. Benzer şekilde Bookchin de Marx'ı post-modern eleştirilere karşı sahiplenir. Marx'ın bilimsel kavrayışı pek çok alanda devrimci sonuçlar doğurmuştur. Ancak Marx bilimsel otoritesini bir genel doğruluk kuramına doğru biricikleştirir. Hakikatin bilgisini elinde tutan Marx ve izleyicileri gerçekliği yorumlama noktasında tekeldi, otoriter ve dayatmacıdır. Kapitalizmden sosyalizme geçişin toplumsal bir olasılık ve (veya) etik bir gereklilik olmaktan çok nesnel bir zorunluluk gibi kurgulanması Marx düşüncesini determinizme yaklaştırır. Marksist düşünce öznelliği nesnellığe, özgürlüğü zorunluluğa kurban eder. Determinist-otoriter Marx imgesi Bakunin ile Bookchin arasındaki ilk ortak noktadır. Bookchin'le Bakunin arasındaki Marx eleştirisi bakımından söz konusu olan bir diğer benzerlik devrimci özneye ilgilidir. Bakunin Marx'ın proletaryayı tek devrimci özne olarak formüle eden tekeldi tutumuna karşı çıkar. Köylüler, lümpen proletarya ve ezilen halklar en az işçi sınıfı kadar önemlidir onun gözünde. Bookchin de benzeri bir hassasiyetle olaya yaklaşır. Proletaryanın biricikleşmesinden duyduğu rahatsızlığı hem teorik düzeyde hem de devrimler üzerine yaptığı ayrıntılı tarih çözümlemesiyle ortaya koyar. Bu arada Bookchin sadece proletaryanın biricikliğine değil, burjuvazinin tarihte oynadığı rolün abartılmasına da karşıdır. Ona göre Fransız Devriminde kent yoksulları ve köylüler, Bolşevik Devriminde ise köylülerin devrimci sürece katkısı burjuvazi ve proletaryanın çok üstündedir. Bu ortak noktalar dışında her iki düşünürün de Marx'ı kendince sorumlu tuttuğu bazı hususlar vardır. Bakunin Marx'ı devletçi bulur. İşçi sınıfı diktatörlüğünün işçi sınıfı üzerinde bir diktatörlük olduğunu düşünür. Bookchin ise Marx'ın doğaya yüklenen negatif anlamın yaygınlaşmasına katkı sunduğu kanaatindedir. Doğa insanın ondan özgürleşmesi gereken bir zorunluluk alanıdır. Marx ve izleyicilerde bir hayli popüler olan bu kabul doğaya araçsal bakışı makul hale getirmiştir (Öztürk, 2016-7, s. 15-16, 23-24; Bookchin, 2017a, s. 40, 87, 98, 179; Bookchin, 2017b, s. 46-47, 61; Bookchin, 2013d, s. 161-162, 249, 256-258, 267-268, 327, 382; Bookchin, 2012a, s. 19; Bookchin, 2012b, s. 320-321; Bakır, 2010, s. 16; Marshall, 2003, s. 841; Morris, 2018, s. 138).

2. Bookchin Felsefesi: Nasıl Bir Anarşizm?

Bookchin'e göre ekolojik krizin sorumlusu kapitalizmdir. Kapitalizm özel mülkiyet kurumunu aşan bir içeriğe sahiptir. Ona göre piyasa üzerindeki ahlak ve toplum denetiminin

ortadan kalkması ve meta ilişkilerinin insani ilişkilerin yerini alması kapitalizmin başat özellikleridir. Kapitalizm hem insanı hem de doğayı tahakküm altına almaktadır. Onun sönmelenmesiyle birlikte ancak gerçek bir özgürlük söz konusu olabilir (Bookchin, 2017b, s. 29-30, 45-46, 67-69; Bookchin, 2013d, s. 63-64; Bookchin, 2014, s. 295).

Bookchin'in kapitalizm kavramlaştırması için iki noktanın altı çizilebilir: Öncelikle düşünür kapitalizmi toplum denetimden bağımsız piyasa olarak tarif ederek Polanyi çizgisine yakın bir kavramlaştırma tarzı ortaya koyar. Bilindiği üzere Polanyi de piyasa ve özel mülkiyetin çok uzun süreden beri olduğunu, ama kapitalizmle birlikte piyasanın toplumdan ayrılarak her türlü ahlak ve toplumsal denetimin üzerinde bir belirleyen haline geldiğini vurgular (Polanyi, 2002). Bir diğer nokta doğa-insan çelişkisine yöneliktir. Marx dahil olmak üzere pek çok düşünür doğa ile insan arasındaki çelişkiyi tartışmaya açmıştır. Doğadan özgürleşme, kapitalizm yoluyla olsa dahi olumludur. Bookchin ise bu düşünsel anlatının alternatifi üzerinde durur. Natüralist bir çizgiyi benimser. Ona göre doğa ve insan bir bütündür. Kapitalizm insanı doğadan kurtararak özgürleştirmez. Aksine, insan doğadan koptukça, hem insan hem de doğa kapitalizm tarafından nesneleştirilir.

Kapitalizme karşı çıkan Bookchin bilim ve teknolojinin insanın özgürlük yolundaki toplumsal gelişimine katkısını olumlar. Bu noktada da Bakunin ile Bookchin arasında bir paralellik vardır. Her iki düşünür de tahakkümüne meydan vermemesi kaydıyla teknik ilerlemeden ve bilimden yana tavır koyar. Anarşizmi bir tür ilkel eşitliğe dönüş olarak kurgulayan yorumlara karşı Bookchin'in Bakuninci tavrı bilimi önemseyen aydınlanmacı bakışla uyumludur. Bookchin'e göre bilim cehaletle mücadele ederek, teknoloji ise kısıtlığı önleyerek insana özgür olabileceği maddi koşulları sağlar (Bookchin, 1998, s. 45-46, 49, 54; Cantzen, 1994, s. 237-238; Bakır, 2010, s. 20-26, 29; Marshall, 2003, s. 832-833, 839; Morris, 2018, s. 143).

Bu teorik pozisyonun Bakunin'in fikirlerinin devamı olduğu açıktır. Tabii Bakunin'de esas vurgu bilimin karanlık karşısında sağlayacağı yararın vurgulanması değil de, bilimsel otoriterizm tehlikesine yöneliktir. Şüphesiz ki düşünür bilimsel aklı özgürleştirici bir unsur olarak görür. Ama ihtimal ki Marx'ın sosyalist düşünce üzerinde kurduğu otoriter tahakkümün de etkisiyle özgürlük-bilim-bilim insanı ilişkisini derinlikli bir şekilde yorumlamayı tercih eder. Ona göre halkın özgürlüğünün nihai kaynağı doğrudan eylemdir. Bilim yol gösterebilir. Ama bilimsel yasa veya o yasanın bilgisine sahip olduğunu iddia edenler halkın kendiliğinden eylemi üzerinde belirleyici bir konuma sahip olamazlar (Bakunin, 2012b, s. 33-35, 42-43, 70-71; Bakunin, 1998, s. 241-244; Öztürk, 2016-7, s. 19).

Tam da bu noktada bilim-teknolojiye verilen önem ile bu etkinliklerin kapitalizmle olan ilişkisine dair bir hatırlatma yapmak yerinde olabilir. Şöyle ki, bilimsel bilginin yarattığı özgürlük kaybı üzerine çok güçlü bir eleştirel literatür oluşmuştur. Bakunin'in yaşadığı dönemde bilime yönelik mesianic beklenti ve aklı ön plana çıkaran aydınlanmacı konsensüs oldukça güçlüydü. Bu nedenle Bakunin'in bilimin kendisini değil de sadece Marx gibi otoriter bilim insanlarını tehlike olarak görüp eleştirmesi bir yere kadar makul karşılanabilir. Ancak bilim ve aydınlanma eleştirisinin çok ileri boyutlara vardığı ve Bookchin'in de temel eserlerini kaleme aldığı 20. yüzyılın ikinci yarısında düşünürün bu literatürle hesaplaşmaması oldukça düşündürücüdür. Ayrıca teknolojinin ekolojik bir dünyanın inşasında rol oynayabileceğine dair Bookchin'ci varsayımı bir dereceye kadar anlamlı görsek dahi kapitalizmle teknoloji arasındaki yapısal devamlılık nedeniyle kapitalizme karşı çıkıp teknolojiyi övmek kendi içerisinde tutarsız bir davranış biçimine karşılık gelmektedir.

Bookchin'in en az kapitalizm kadar üzerinde durduğu bir diğer kavram doğadır. Düşünürün doğaya bakışında iki unsur ön plana çıkar: O doğa ile insan arasındaki devamlılığı vurgular. Doğayı insandan ayrı gören ve hatta doğaya insan karşıtı bir içerik yükleyen bakış açılarını şiddetle eleştirir. İkinci argüman seti bu anlayış paralelinde şekillenir. Onun için doğa Kropotkinci anlamda bir karşılıklı yardımlaşma ve (veya) birlikte yaşama hali için örnek modeldir. Eko-sistemlerde ileride bizim de ele alacağımız komüncü örgütlenme idealinin bir benzeri bulunur. Bu iki önermenin ortaklaşa bir şekilde vardığı sonuç doğanın anarşist ahlak ve anarşist siyaset için kaynak olduğu gerçeğidir (Marshall, 2003, s. 826-831; Cantzen, 1994, s. 202-205; Bookchin, 2017a, s. 35-36; Bookchin, 2017b, s. 14-15, 45-46, 50-68; Ünal, 2010, s. 116). Tabii doğanın neden şiddet ve acımazlıktan arındırılmış bir içerikle, bir anlamda estetize edilerek ele alındığı sorusunun yanıtı yoktur Bookchinci düşünce içerisinde. Doğaya yüklenen bu olumlu anlamın içeriğindeki romantizm komün pratiğinin gerçeklikle olan ilişkisini en baştan itibaren sakatlayan bir ilk günah hali gibi iş görür.

Düşünürün kavram setinin son önemli kavramı özgürlüktür. Bookchin özgürlüğü topluma ve doğaya uyum açısından değerlendirir. Komün olmaksızın ve (veya) kolektif eylemle kendini var eden toplum içerisinde birey olmaksızın özgürlük anlamsız ve içi boş bir kavramdır. Ancak tabii ona göre insanı özgür kılan anarşist toplumdur. Bahsi geçen bu toplum doğanın adem-i merkeziyetçi ve çoğulcu yapısını taklit eden, bir anlamda kendini ekolojizm temelinde yeniden kuran bir yapıya karşılık gelir (Bookchin, 1998, s. 26-28; Marshall, 2003, s. 834; Cantzen, 1994, s. 194-195, 200-201). Daha sonra tekrar ele alacağımız üzere doğayı anımsatan ve insanı gerçekten özgür kılan bu yeni toplum düzeni devrimci bir çabanın ürünüdür.

Tam da bu noktada Bakunin’le karşılaştırma yaparak Bookchin’in özgürlük anlayışındaki eksiklikleri yorumlayabiliriz. Bakunin özgürlüğü toplumsal bir bağlamda ele alır. Toplum olmadan özgürlük anlaşılamaz bir şeydir. Ancak eşit insanlar arasında özgürlük olur düşünürüne göre. Özgürlük dışarıdan gelen müdahalelere karşı korumayı, ama aynı zamanda kendini gerçekleştirme isteğini içerisinde barındırır. Bilinen siyaset felsefesi kavramları bakımından yeniden formüle edildiğinde Bakuninci anlayış hem negatif hem de pozitif özgürlüğü içerir (Bakunin, 2012a, s. 12, 47-48; Bakunin, 1998, s. 78, 90, 250-251; Crowder, 1999, s. 158, 162-163; Torun, 2007, s. 101-103; Öztürk, 2016-2017, s. 17; Tüzen, 2002, s. 125). Tabii bu tutumla, yani Bakunin’in özgürlüğe bakışıyla Bookchin arasında herhangi bir tezatlık yoktur. Ancak bu noktadan sonra durum değişir. Bakunin kapsayıcı ve tam bir özgürlük durumu için şiddeti kaçınılmaz bir araç olarak görür. Yıkma güdüsü yaratıcı bir güç olarak ele alınır. Şiddetin zorunluluğu ve haklılığı noktalarında Bakuninci düşünce Hegel’i izler (Crowder, 1999, s. 186-188; Videlier, 2006, s. 28; Bakır, 2007-2008, s. 104-108). Oysa Bookchin devrimci eylemi örgütlerken dahi şiddet kullanılmasına karşıdır. Şiddet ile özgürlük arasında kurulan ve epey sayıda anarşistin de olumladığı bağlantı Bookchin için anlamlı değildir.

Kapitalizme karşı çıkan, toplum ve doğayı eş değerde gören ve bu yolla insanın özgürleşeceğini düşünen Bookchin kendi anarşizmini toplumsal ekoloji kavramı üzerinden formül eder. Toplumsal ekoloji ekolojik sorunları toplumsal sorunlarla ilişkilendiren bir perspektifin izdüşümünde anlamlı hale gelir (Önder, 2003, s. 186-187; Ünal, 2010, s. 114). Toplumsal ekolojinin muhtemel içeriği ise düşünürün diğer ekoloji okumalarına yönelik eleştirilerinin derli toplu bir özetini sunar bize. Şöyle ki, düşünür çevreciliğe karşıdır. Çünkü onu yüzeysel ve basit bulur. Çevrecilik kapitalizmin yarattığı sonuçları onun adına kontrol altına alan bir iyileştirme pratiğidir (1). Düşünür derin ekolojiye de karşıdır. Çünkü bu akım insanın doğanın bir parçası olduğu gerçeğini sıklıkla unuttur. Nasıl diğer hayvan ve bitkiler doğaya müdahalede bulunuyorsa insan da belli sınırlar içerisinde aynıysa yapabilir. İnsanı doğadan yalıtımlık insan-doğa ilişkilerinin mistifize edilmesine yol açar. Tabii düşünürün derin ekolojiye yönelik itirazı sadece anti-hümanist bir doğa anlayışının reddi değil, aynı zamanda bu olumsuzlama yoluyla insanın gelişme ve kendini gerçekleştirme için doğadan faydalanmaya hakkının da kapsamlı bir savunusudur. Nasıl ki teknolojiyi tümüyle reddetmek gerçekçi ve rasyonel bir seçenek değilse, aynı şekilde büyümeyi yadsıyıp minimum ihtiyaçları temin ederek doğada yalıtık bir yaşam sürmek de gerçekçi ve rasyonel değildir (3). Derin ekoloji okuması içerisinde de oldukça popüler olan ilkelik yanlısı ekolojist çizgi de şiddetle eleştirilir. Bookchin’a göre ilkel toplulukların yaşantılarında anarşist-ekolojist düşünce için olumlu yanlar olsa da bahsi geçen dönemler ve topluluklara altın çağ muamelesi yapmak

doğru değildir. İlkeli mitleştiren anlayış bu kesimlerin batıl inanç, şiddet ve hiyerarşiyle olan yoğun ilişkisini gizler. Kabileler anarşist ekolojizm için rol model değildir (4). Son olarak yaşam tarzı anarşizmine değinebilir. Post-modern yeni solun anarşizm ve ekolojizm üzerinde yarattığı politik kültürel tahribatın izdüşümünde yer alır yaşam tarzı anarşizmi. Aşırı bireycilik, buna bağlı egoist çürüme ve orta sınıf konformizmi yaşam tarzı anarşizmin sosyal-psikolojik arka planı hakkında aydınlatıcı ipuçlarını içerisinde barındırır. Yaşam tarzı anarşizmi ekolojist ve anarşist öğeleri metalaştırarak muhalif gücü burjuva sistemi içerisinde bir alt kültüre dönüştürür. Mistizm ve kapitalizmi yeniden üreten anarşizmin bu yorumu sistemi yanlış tahlil ederek bireyler için sistematik bir şekilde yanlış bilinç üretir (Bookchin, 2017a, s. 113-114, 144-152; Bookchin, 2013b, s. 15, 29-30; Bookchin, 2013c, s. 12; Bookchin, 2013d, s. 78, 85-86, 97, 101, 105-106; Bookchin, 1998, s. 9-13, 21-25, 40-43, 54-65, 74-77; Marshall, 2003, s. 835-837; Bakır, 2010, s. 15, 20; Morris, 2018, s. 207-210).

Bu noktada bir ara değerlendirme yapmaya ihtiyaç duyabiliriz. Düşünürün kendi toplumsal ekoloji çizgisinde dışındaki ekoloji yorumlarına yönelik kapsayıcı ve çoğu kez de üslup olarak sert eleştirilerinin düşünürü ve temsil ettiği teorik konumu muhalif anarşist-ekolojist hareket içerisinde yalnızlaştırdığı söylenebilir. Ayrıca alternatif akımlarla kendi düşüncesi arasındaki ortak noktaların neden vurgulanmadığı meselesi açık değildir. Derin ekolojiyi anti-hümanizm nedeniyle eleştiren düşünür hem derin ekoloji hem de toplumsal ekolojide güçlü bir şekilde savunulan adem-i merkeziyetçi yan nedeniyle bu iki akım arasındaki ortaklığın üzerinde durmamıştır (Önder, 2003, s. 158-179). Bookchin'nin animalizm ve ilkelcilik üzerine söylediklerinde kendi çizgisindeki ön kabuller bakımından haklılık payı olduğu açıktır. Ancak ilkel kabilelerdeki eşitlikçi kültür konusunda ve bu kültürün modern toplumlarda nasıl yeniden kurulacağı noktasında da animalist okuma değerlidir. Yaşam tarzı anarşizmine yönelik eleştirilerin politik sonuçları ise daha ağırdır. Çünkü bu akım yeni toplumsal hareketler ve popüler ekolojist hareketle iç içe geçmiş durumdadır. Bookchin'in yaşam tarzı anarşizmini bir burjuva eğlencesi olarak tanımlayan küçültücü bakış açısı düşünürü kendi komün ideali için toplumsal-siyasal destek toplayabileceği bereketli bir zeminden uzaklaştırmıştır.

3. Devrim ve Demokratik Eyleme Bakış

Bookchin'in devrimci çabasının iki tane temel uğrağı vardır: Öncelikle düşünür kendi toplumsal ekoloji perspektifinin hayata geçmesi noktasında ekolojik komünleri ve bu komünlerden oluşan enternasyonal birliği zorunlu görür. Devrimci eylem insanlığı bu amaca götürecek sürecin adıdır. Ayrıca bir devrimler tarihi çözümlemesi yapar düşünür. Devrimleri büyük kolektif öznelerle ilişkilendiren klasik devrim anlatılarını güçlü bir şekilde eleştirir. Bu

iki odaktan ilki, yani bugünün dünyasında devrimci eylemin yeri bakımından Bookchin'in temel tespitleri Bakunin'e çok yakındır. Bu nedenle önce Bakunin'e değinmek, ardından da Bookchin'in Bakunin'e yakınlaştığı yerleri tartışmaya açmak karşılaştırmalı bir anlatı için anlamlı sonuçlar doğuracaktır.

Bakunin'in devrimle ilgili ilk önemli tespiti burjuva devrimleri çağının kapandığına yöneliktir. Ona göre burjuvazi artık tarihsel ilerlemeye radikal bir şekilde katkı sunan bir sınıf değildir. Bu şartlar altında proletaryaya düşün görev burjuvazideki yozlaşmayı hesaba katarak eylemde bulunması ve bu sınıfla her türlü uzlaşa ihtimaline kapıyı kapatmasıdır (Bakunin, 1998, s. 62-63; Bakunin, 2006, s. 18-25, 35-6; Carr, 2006, s. 176, 267; Öztürk, 2016-7, s. 20). Kendiliğindenlik ve şiddet Bakuninci devrim perspektifinin diğer önemli öğeleridir. Düşünür şiddeti açıkça över ve devrimi bir programa ve partiye bağlama girişimlerini doğru bulmaz. Pratik, devrimci bilincin kendiliğinden bir şekilde olgunlaşmasını sağlayan başlıca unsurdur. Devrimci öznenin hareket tarzı bakımından ise çelişkili bir duruş içerisinde düşünür. Onda hem dönemin koşullarının da etkisiyle komplocu ve hücre tipi bir siyasete yatkınlık hem de halkla bütünleşen ve halkın devrimci eylemi üzerinde ne entelektüeller ne de organizasyonların tahakkümünü kabul eden sahici bir tavır vardır. Devrimin tüm amaçlarının en baştan itibaren halka açıklanması noktasında çok da istekli değildir açıkçası. Ama yine de devrimci liderlerin otoriterleşmesi eğilimine karşı mesafesini korur (Bakunin, 1998, ss. 168-172, 385-8; Bakunin, 2006, s. 36; Carr, 2006, s. 268; Thomas, 2000, s. 323-334; Crowder, 1999, s. 191-192; Öztürk, 2016-7, s. 20-21).

Bakunin devriminin nihai amacının tüm halkları içerisine alacak bir komünler federasyonu olduğu söyler. Komün devletin yokluğunda kamusal işleri yürütecek ve ilkesi özgürlük olan bir toplumsal örgütlenme birimidir. Komünlerin enternasyonalizmle ilişkisi onun özgürlükçü potansiyelini ortaya koyması bakımından elzemdir. Bakuninci devrim perspektifinin son önemli unsuru bu metin içerisinde daha önce de vurgulandığı üzere çoğulcu perspektiftir. Bakunin, özellikle de Marx ile yürüttüğü rekabette proletaryanın tekçi konumunu diğer ezilen sınıf ve kesimlerle dengelemeye çalışır.

Bookchin'in Bakuninci anlayışı önemli ölçüde benimsediğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda yaşam tarzı anarşizmine yönelik eleştiriler Bakunin'in burjuva sınıfına duyduğu güvensizliğe paralel bir seyir izlemektedir. Ayrıca kendiliğindenlik ve çoğulcu devrimci özne perspektifi gibi hususlar bakımından da Bookchin Bakunin'e benzer bir şekilde düşünür. Kendiliğindenlik devrimci özgürlüğün temelidir ona göre. Sonuç önceden belli değildir. Hemen her zaman çok sayıda farklı olasılık bir arada var olur. Marksizmin kaçınılmazlığı vurgulayan tarih anlatısının tarihsel olgular tarafından yanlışlanması kendiliğindenlik temelli bakışın önemini artırır. Tabii

devrimi kendiliğinden bir bakışla ilişkilendirmek her türlü deneyimi geçici bir içeriğe mahkum edebilir. Bu tehlike karşısında en makul yol yapıyı ve yapının örgüt gibi politik öznelere eliyle somutlaşıp tarihe bilinçli bir şekilde yön vermesi olasılığını dışlamadan kendiliğindenliği savunmaktır. Bookchin sınıfa ve (veya) tek bir sınıfa dayalı devrimci modelin de anlamını yitirdiğini özenle vurgular. Zaten geçmişteki devrimler de sınıfla devrim arasındaki bağın hiç de tekçi bir içeriğe sahip olmadığını göstermektedir. Bu bağlamda ne İngiliz, Amerikan ve Fransız Devrimleri birer burjuva devrimidir ne de Paris Komünü ile Bolşevik Devrimi birer proletarya devrimi. Burjuva devrimi olarak adlandırılan ilk üç olay da köylüler, zanaatkarlar ve kent proletaryası etkin bir şekilde rol oynamıştır. Burjuvazinin devrime katkısı sınırlıdır. Paris Komünü ve Bolşevik Devrimi üzerine yapılan yorumlar bakımından da benzeri bir basitleştirici mantık devreye girer. İlkinde cumhuriyetçi-Jakoben kent ahalisi, ikincisin de ise köylüler devrimin ağırlıklı unsuru olmasına rağmen proletarya devrimi yakıştırması özensizce ve sıklıkla kullanılır (Bookchin, 2012a, s. 18, 36-38, 78-88, 105-130, 195-295, 337-355; Bookchin, 2012b, s. 138-140, 281-282; Bookchin, 2013d, s. 331-332; Bookchin, 2014, s. 50, 96-97; Marshall, 2003, s. 841-843; Colson, 2011, s. 139, 149). Her bir devrimci olayı yeniden ve ayrıntılı bir şekilde ele alma hakkı saklı tutularak Bookchinci değerlendirmenin özgün yorumu olumlanabilir. Çünkü tarihsel olaylar, bahsi geçen devrimlerde bir benzeri görüldüğü üzere, tarihsel yazıma konu olduklarında gerçek çoğulcu içeriklerinden önemli ölçüde koparılıp formüle edilmektedir. Bookchin bu tarihsel çarpıtma alışkanlığına karşı bizi uyarır. Bakunin'in çoğulcu devrimci özne konusundaki ısrarıyla birlikte mesele düşünüldüğünde Bookchin'in tarih yorumunun Bakunin'in teorik perspektifi bir tarihsel kanıt gibi iş gördüğünü söylemek yersiz olmaz.

Komünü devrimci mücadelenin nihai örgütlenme hedefi yapma ile komünleri demokrasiyle donatıp bir dünya konfederasyonu şeklinde birbiriyle ilişkilendirme noktalarında da Bookchin ile Bakunin arasında tam bir uyum söz konusudur. Bookchin'in komün demokrasisi 4 ilke üzerinde inşa edilmiştir: Yurttaş meclisleri, meclisler konfederasyonu, komünal-konfederal siyaset ve mülkiyetin belediyeleştirilmesi (Light, 1998, s. 8-9). Bu ilkeleri birbirine bağlayan enternasyonal tavrı oldukça önemlidir. Çünkü enternasyonalizm, politik öznesi yurttaş-yoldaş olan anarşist-komünist geleneğin kurucu değerlerinden biridir. Komünler demokrasisi bahsi geçen enternasyonal bağlamla birlikte ancak kendisinden beklenen devrimci sonuçları doğurabilir. Tek başına adem-i merkezîyetçi örgütlenme dar görüşlülüğe yol açar. Konfederasyon ve aşağıdan yukarıya örgütlenme katılımcı perspektifi genişletir (Bookchin, 2017b, s. 105-108; Bookchin, 1999, s. 370-371). Komünle demokrasi arasında kurulan bağlantı ise temsili demokrasi yerine yurttaş katılımını mümkün ve makul hale getiren bir

doğrudan demokrasi ideali üzerine kuruludur. Küçük birim ve doğrudanlık temelli demokrasi perspektifi Bookchin'i Rousseau'ya bağlar (Türk, 2016, s. 154-159). Anarşizmle Rousseau arasındaki gerilimli ama aynı zamanda sürekli ilişki nedeniyle bu bağlantı şüphesiz ki şaşırtıcı değildir.

İki noktada ise Bookchin düşüncesi kolektif anarşist gelenekten ayrışır: Şöyle ki, düşünür kendi ekolojik hassasiyetine uyumlu bir şekilde komünleri birer eko-topluluk olarak düşünmeye eğilimlidir. Her bir komün sadece insani etkileşimin çapı bakımından değil, aynı zamanda doğayla ilişkileri bakımından da dengeli bir toplumsallığı temsil eder. Bookchin'in Bakunin geleneğinin uzaklaştığı asıl mesele ise şiddettir. Bookchin'e göre şiddet çağı kapanmıştır. Devletin şiddet kapasitesindeki devasa artış ona karşı silahlı devrimci mücadeleyi işlevsiz hale getirmiş durumdadır (Bookchin, 2012a, s. 85-7, 134-142, 204-206, 348-349; Bookchin, 2013c, s. 16; Bookchin, 2014, s. 292-295; Marshall, 2003, s. 827, 832, 837-839).

Tam bu noktada komüncü devrim anlayışı için bir ara değerlendirme yapabiliriz. Öncelikle pratiğe dair bir şeyler söylemek gerekir. Bugünkü verili koşullarla Bookchin'in idealize ederek önümüze koyduğu komüncü eko-anarşist tahayyül arasındaki fark devasadır. Kapitalizmin egemen olduğu, ulus devletlere bölünmüş, militer, anti-ekolojist ve anti-anarşist toplumsal yapının komünlerden oluşan bir yeni küreselliğe dönüşmesi için ya büyük bir toplumsal uzlaşmaya ya da uzlaşmanın yerini alacak ve tarihi devrimci bir motivasyonla hızlandıracak yoğun bir şiddet kullanımına ihtiyaç vardır. Komün temelli eko-anarşist projeye yönelik ciddi bir siyasal yönelim olmadığına göre geriye sadece şiddet seçeneği kalmaktadır. Ama Bookchin'e göre şiddet işlevsiz bir enstrümandır. Bu durumda haklı bir şekilde *nasıl yapılmalı* sorusu ön plana çıkar. Düşünürün toplumsal hareketlerle olan bağının çok da kuvvetli olmadığı, hatta derin ekoloji ile yaşam tarzı anarşizmi örnekleri bakımından popüler toplumsal hareketlerin Bookchin düşüncesi içerisinde kapsamlı bir şekilde olumsuzlandığı gerçekleri tartışmaya eklenirse pratiğe yönelik kaygıların teori üzerindeki daraltıcı etkisi daha da belirgin hale gelir.

Komün önerisi bir örgütlenme ilkesi olarak başka sorunlara da gebedir. Komün ideali etnisite olgusuyla birlikte düşünüldüğünde karşımıza grift bir dizi mesele çıkar: Örneğin komünlerin sınırları farklı etnik toplulukların sınırlarıyla örtüşürse komün düzeni her bir etnik topluluğunun kendisini yönettiği bugünkü ulus devlet düzeninin mikro ölçekte bir yeniden tekrarından başka bir anlama gelmeyecektir. Şüphesiz ki komünlerin birden fazla etnik topluluğu içerisinde barındırma ihtimali de vardır. Ancak bu ihtimal de komünün küçük bir eko-topluluk olarak tasarlanması eğiliminden dolayı çok da gerçekçi değildir. Ayrıca komün birden fazla topluluğu içinde barındıracaksa çok kültürlülüğü hem politik hem de

kültürel vehçeleriyle komün için yeniden ele almak zorunlu hale gelir. Ne Bookchin'de ne de Bookchin'in esinlendiği Bakunin-Kropotkin hattında olgunlaşmış çok kültürlü bir bakış açısı söz konusudur. Komünü işler kılma noktasında tek sorun etnisite de değildir şüphesiz ki. İnsanların birbirinden haberdar olduğu, internet aracılığıyla herkesin her yere ulaştığı bir dünyada komünlerin birbirinden farklı ve birbirine karşı bağımsız birimler olarak tasarlanması gerçekten de mümkün müdür? Geline yer bakımından şöylesi bir hatırlatma dile getirilebilir: Bookchin'in eko-anarşist tahayyülünün somut bir içeriğe dönüştüğü komün enternasyonalizmi küresel dünyanın toplumsal karmaşıklığı karşısında fazlasıyla naif bir öneriye karşılık gelir.

Tartışmayı kapatırken komün demokrasinin iç işleyişi hakkında bir dizi ek hatırlatma yapılabilir. Şöyle ki Bookchin için komün aynı zamanda bir mülkiyet öznesidir. Onun dizgesi bakımından mülkiyetin kolektifleştirilmesiyle belediyeleştirilmesi aynı anlama gelir. Kolektif mülk sahibi komünde doğrudan katılım tüm yurttaşlara açıktır. Ancak düşünür doğrudan demokrasiyi oybirliği ilkesiyle tamamlama noktasında ısrarcı değildir. Oybirliğin yokluğu özgürlüğü kendiliğinden bir şekilde ortadan kaldırmaz (Bookchin, 1998, s. 30, 80; Morris, 2018, s. 214). Tabii özellikle ikinci husus bakımından da bir hatırlatma yapılabilir. Kalabalık bir nüfusla iş görmeye çalışan modern demokrasiler doğrudan demokrasiyi ve oybirliğini aynı nedenle işlevsiz bulurlar. Gelişmiş ve büyük bir toplumda doğrudan demokrasiyi fiziksel anlamda işletmek imkansızdır. Ayrıca sosyal psikolojik farklılaşma düzeyi bakımından oybirliği ütopiktir. Ancak Bookchin'in modelinde demokrasinin ölçeği komün düzeyine kadar küçültülür. Böyle bir yapıda oybirliğinden vazgeçmenin pratik bir dayanağı yoktur. Bu nedenle oybirliğinin yokluğunun yarattığı meşruluk sorunu Bookchin'in komün tasarısı için de bir ihtimal olarak söz konusudur.

Sonuç

Doğaya egemen olma isteğini tüm ekolojik sorunlarının öncelikli kaynağı olarak gören Bookchin eko-anarşizmi toplumsal ekoloji literatürü içerisinde ayrıcalıklı bir yere sahiptir. Düşünür yürüttüğü tartışmayı sadece sistem karşıtı bir içerikle sınırlamaz. Sistem eleştirisi kendini yeni toplum tasarımıyla tamamlar. Metinde de bir ölçüde tartıştığımız üzere Bookchin'in anarşist toplum modeli hiyerarşi karşıtı ve küçük ölçeklidir. Bu model bireycilik ve kolektivizmi, toplumsal ve politik eşitlik, gönüllü federalizm, yerinden yönetim ve karşılıklı yardımlaşmayı ön plana çıkaran bir kurguya sahiptir (Pepper, 1993, s. 153).

Bookchin'in eko-anarşist perspektifinin anarşist gelenekle, özellikle de Bakunin-Kropotkin özelinde olgunlaşan toplumcu anarşist çizgiyle uyumlu olduğu açıktır (Curan, 2007, s. 28-29, 175). Ancak benzeri bir uyum ekolojist düşünce için söz konusu değildir.

Hayvanları hak öznesi olarak görmeyen ve teknolojinin yıkıcı sonuçları karşısında naif bir okuma da ısrar eden Bookchin ekolojizmi hümanist bakış tarafından sınırlandırılmıştır (Marshall, 2003, s. 844-846; Cantzen, 1994, s. 222). Bu nedenle rahatlıkla söylenebilir ki Bookchin'in ekolojizme katkısı bu ideoloji bakımından önemli ama aynı zamanda ayrık bir pozisyona karşılık gelir. Yine de bu ayrık konum kendi içinde ve pek çok Bookchin izleyicisi için son derece değerlidir. Çünkü düşünür bize üretim biçimi değişmeden ekolojik bunalımın ortadan kalkmayacağını söyler. Hiyerarşi ve tahakkümle mücadele noktasında toplumdan kaçarak doğaya dönüş yanlıştır ona göre. Doğa ile toplum arasındaki organik bütünlüğe atıfta bulunarak insana bu bahsi geçen bütünlük içerisinde yer açma isteği toplum karşısında doğayı bir kaçış ve anti-toplumsal ahlak alanı olarak gören anlayışlara karşı ciddi bir düşünsel alternatife işaret eder. İlgili eko-anarşist perspektif belli aralıklarla küreselleşme karşıtlığı üzerinden sisteme karşı devrimci patlamaları organize eden geniş muhalif kesim için ayrıca değerlidir.

Kaynakça / References

- Bakır, K. (2007-8). Anarşizm, bilim ve şiddet: Mihail Bakunin [Anarchism, Science and Violence]. *Doğu Batı* 43, 99-114.
- Bakır, K. (2010). Ekolojik anarşizm ve teknolojinin ahlakiliği: Murray Bookchin [Ecologic Anarchism and the Morality of Technology]. *Özne*, 7 (13), 13-32.
- Bakunin, M. (1998). *Hayatı, mücadelesi, düşünceleri [Bakunin: His Life, Struggle and Thoughts]*. (S. Dolgoff, Ed.). İstanbul, Türkiye: Kaos Yayınları.
- Bakunin, M. (2006). *Devlet ve anarşi [Statism and Anarchy]* (M. Uyurkulak, Çev.). İstanbul, Türkiye: Agora Yayınları.
- Bakunin, M. (2012a). *Bakunin Marx'a karşı [Bakunin Contra Marx]* (H. M. Yurttaş, Çev.). İstanbul, Türkiye: Yazılama Yayınları.
- Bakunin, M. (2012b). *Tanrı ve devlet [God and the State]* (S. Ergün, Çev.). İstanbul, Türkiye: Öteki Yayınları.
- Bookchin, M. (1998). *Toplumsal anarşizm mi, yaşam tarzı anarşizmi mi [Social Anarchism or Lifestyle Anarchism: An Unbridgeable Chasm]* (D. Aytaş, Çev.). İstanbul, Türkiye: Kaos Yayınları.
- Bookchin, M. (1999). *Kentsiz kentleşme: vatandaşlığın yükselişi ve çöküşü [Urbanization without Cities: Rise and Decline of Citizenship]* (B. Özyalçın, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (2012a). *Devrimci halk hareketleri tarihi, köylü isyanlarından Fransız devrimine [The Third Revolution - Volume 1: Popular Movements in the Revolutionary Era]* (S. Ata, Çev.). Ankara, Türkiye: Dipnot Yayınları.
- Bookchin, M. (2012b). *Fransız devriminden ikinci enternasyonel'e [The Third Revolution - Volume 2: Popular Movements in the Revolutionary Era]* (D. Sezgin, Çev.). Ankara, Türkiye: Dipnot Yayınları.
- Bookchin, M. (2013a). *Devrimci halk hareketleri, 1905'ten 1917'ye Rus devrimleri [The Third Revolution - Volume 3: Popular Movements in the Revolutionary Era]* (A. İ. Başgül, Çev.). Ankara, Türkiye: Dipnot Yayınları.
- Bookchin, M. (2013b). *Toplumsal ekoloji ve komünalizm [Social Ecology and Communalism]* (F. D. Elhüseyni, Çev.). İstanbul, Türkiye: Sümer Yayınları.

- Bookchin, M. (2013c). *Özgürlüğün ekolojisi: hiyerarşinin ortaya çıkışı ve çözülüşü [The Ecology of Freedom: The Emergence and Dissolution of Hierarchy]* (M. K. Coşkun, Çev.). İstanbul, Türkiye: Sümer Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2013d). *Ekolojik bir topluma doğru [Toward an Ecological Society]* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul, Türkiye: Sümer Yayınları.
- Bookchin, M. (2014). *Devrimci halk hareketleri tarihi, Spartakistlerden İspanya iç savaşına [The Third Revolution - Volume 4: Popular Movements in the Revolutionary Era]* (A. Sarı, Çev.). Ankara, Türkiye: Dipnot Yayınları.
- Bookchin, M. (2017a). *Toplumsal ekolojinin felsefesi, diyalektik doğacılık üzerine [Philosophy Of Social Ecology: Essays on Dialectical Naturalism]* (R. G. Ögdül, Çev.). İstanbul, Türkiye: Sümer Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2017b). *Modern kriz [The Modern Crisis]* (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul, Turkey: Sümer Yayınları.
- Cantzen, R. (1994). *Daha az devlet, daha çok toplum, özgürlük, ekoloji, anarşizm [Less Government, More Community, Freedom, Ecology, Anarchism]* (V. Atayman, Çev.). İstanbul, Türkiye: Ayrıntı Yayınları.
- Carr, E. H. (2006). *Mihail Bakunin. (G. Zileli, Çev.). İstanbul, Türkiye: Versus Yayınları.*
- Colson, D. (2011). *Proudhon'dan Deleuze'e anarşist felsefe sözlüğü [A Little Philosophical Lexicon of Anarchism from Proudhon to Deleuze]* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul, Türkiye: Versus Yayınları.
- Crowder, G. (1999). *Klasik anarşizm [Classical Anarchism: The Political Thought of Godwin, Proudhon, Bakunin, and Kropotkin]* (S. Altunparmak, Çev.). Ankara, Türkiye: Öteki Yayınları.
- Curan, G. (2007). *21st century dissent anarchism, anti-globalization and environmentalism*. London, UK: Palgrave Macmillan.
- Light, A. (1998). Bookchin and social ecology. In A. Light (Ed.), *Social ecology after Bookchin*. New York, USA: Guilford Press.
- Marshall, P.(2003). *Anarşizmin tarihi, imkansız istemek [Demanding the Impossible: A History of Anarchism]* (Y. Alagon, Çev.). Ankara, Türkiye: İmge Yayınları.
- Morris, B. (2018). *Antropoloji, ekoloji ve anarşizm [Anthropology, Ecology, and Anarchism: A Brian Morris Reader]* (B. Karsak, Çev.). İstanbul, Türkiye: Kolektif Yayınları.
- Pepper, D. (1993). *Eco-socialism, from deep ecology to social justice*. London and New York, UK and USA: Routledge Press.
- Polanyi, K. *Büyük dönüşüm [The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time]* (A. Buğra, Trans.). İstanbul, Türkiye: İletişim Yayınları.
- Önder, T. (2003). *Ekoloji, toplum ve siyaset [Ecology, Society and Politics]* Ankara, Türkiye: Odak Yayınları.
- Öztürk, A. (2016-7). Kolektivist Bakunin versus komünist Marx [Collectivist Bakunin versus Communist Marx]. *Doğu Batı*, 79, 15-29.
- Thomas, P. (2000). *Marx ve anarşistler [Karl Marx and the Anarchists]* (D. Evci, Çev.). Ankara, Türkiye: Ütopya Yayınları.
- Torun, Y. (2007). *Klasik anarşizm [Classical Anarchism]*. Ankara, Türkiye: Savaş Yayınları.
- Türk, H. B. (2016). Murray Bookchin'in siyasal düşüncesinde Rousseau'nun izleri [Rousseau's Traces in Murray Bookchin's Political Thought]. *FLSF*, 22, 147-162.
- Tüzen, H. (2002). Mahkum edilen bir dünya: Anarşizm, *Düşünen Siyaset* [A Convicted World: Anarchism] 11, 110-132.
- Ünal, F. (2010). Toplumsal ekoloji [The Social Ecology]. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (26), 114-123.
- Videliel, P. (2006). *Bakunin'in bahçesi [Garden of Anarchy - the Unity Adventures]* (S. Doğru, Çev.). İstanbul, Türkiye: Telos Yayınları.